VIKIPEEDIA

Albaania keel

Albaania keel (*gjuha shqipe*, *shqip*) kuulub indoeuroopa keelkonda, moodustades selles omaette keelerühma. Ta on satem-keel.

Albaania keele leviala

Aastal 1854 tõestati, et albaania keel on indoeuroopa keel. Albaania keelt peetakse kunagise illüüria keele ainsaks järglaseks. Lähemat sugulust teiste indoeuroopa keelerühmadega ei ole leitud. Mõnede uurijate arvates põlvneb albaania keel traakia keelest või on tekkinud keelte keeruka kokkusulamise tulemusena.

Sisukord

Levik

Kõnelejad on albaanlased.

Albaanias (3,3 miljonit kõnelejat) ja Kosovos (2 miljonit kõnelejat) on albaania keel riigikeeleks.

Märkimisväärne hulk kõnelejaid elab ka Montenegros ja Serbias (kokku ligi 1 miljon), Põhja-Makedoonias (700 000), Kreekas (Atikas, Boiootias, Lõuna-Euboial ja Salamisel ning Ipeiroses ja Ateenas kokku 140 000), Türgis (300 000) ja Itaalias (90 000).

Kõnelejate koguarv on umbes 6 miljonit, teistel andmetel 7 või 8 miljonit.

Murded

Pikemalt artiklis Albaania keele murded

Kaks suurt murderühma on toski (*toskë*) ehk lõuna- ja geegi (*gegë*) ehk põhjarühm.

Tänapäeva kirjakeel kujunes 19. sajandil vastavalt kahes variandis. Albaanias domineerib praegu toski kirjakeel, kuid kuni Teise maailmasõjani oli kirjakeelena kasutusel üks lõunageegi dialekt. Albaania keele geegi variant on rikas sajanditepikkuste kultuuritraditsioonide poolest, selles on välja antud palju ilu- ja teaduskirjandust ning kuni 1960. aastateni oli ta Põhja-Albaanias suhtluskeeleks. Kuid pärast Teist maailmasõda on ülemaaliselt hakanud ajakirjandus-, haridus- ja teaduskeelena levima albaania keele toski variant. Aastal 1972 toimus Tiranas Albaania keeleteadlaste kongress, kus kinnitati lõplikult tänapäeva albaania keele ühtse kirjakeele norm toski variandi alusel. Selle on omaks võtnud ka Kosovo albaanlased.

Toski murdeid kõneldakse Lõuna-Albaanias (Shkumbini jõest lõuna pool), Kreekas (Kreeka albaanlased: Ipeirose albaanlased ja arvaniidid) ja albaania keelesaartel Sitsiilias ja Kalaabrias (Itaalia; Itaalia albaanlased ehk *Arbëreshët*), samuti väikestes albaania immigrantide kogukondades Ukrainas, Türgis, Egiptuses ja Ameerika Ühendriikides.

Geegi murdeid kõneldakse endises Põhja-Albaanias, Montenegro ja Serbia albaaniakeelsetes piirkondades ning Põhja- ja Lääne-Makedoonias.

Albaanias kõneleb 2/3 kõnelejaist geegi murret, üks kolmandik toski murret.

Geegi ja toski murrete kõnelejad saavad enamasti üksteisest aru.

On ka teisi murdeid, millest arusaamine võib enamikule albaanlastele olla võimatu.

Erinevused kirjakeele geegi ja toski variandi vahel avalduvad foneetikas, mõnes grammatilises vormis ja käibesõnavara iseärasustes.

Üksikutes kohtades Bulgaarias ja Dalmaatsias kõneldakse väga arhailisi murrakuid.

Keeleliit

Keel kuulub koos rumeenia, bulgaaria ja kreeka keelega Balkani keeleliitu (nendel keeltel on rida ühiseid tunnuseid, kuigi nad ei ole omavahel lähedases suguluses). Bulgaaria ja rumeenia keelega on ühine määrava artikli paiknemine sõna lõpus (*mik*, *miku* 'sõber'; *qen*, *qeni* 'koer'). Teine ühine tunnus (uuskreeka ja bulgaaria keelega) on tuleviku moodustamine muutumatu sõna 'tahab' (albaania *do*, uuskreeka *tha*, bulgaaria ще (*šte*)) abil, mis kõikide tegusõnavormide ette lisatakse. Oletatakse, et need ühisjooned tulenevad illüüria keele mõjust.

Hääldus ja kirjutamine

Rõhk on enamasti eelviimasel silbil. Vokaalid on rõhulistes silpides pikad, rõhututes silpides lühikesed. Kinniste ja lahtiste vokaalide vahel fonoloogilist opositsiooni ei ole. Pikkadel häälikutel [e] ja [o] on tendents kinnisusele.

Hääldustabel:

- *ë* – [ə] – rõhulises silbis ö, rõhutus silbis [ə] (nagu e prantsuse sõnas *de*), absoluutses lõpus peaaegu kunagi ei hääldu.

- *y* – [y] – ü
- *c* – [ʦ] – ts
- *ç* – [ʧ] – tš
- *dh* – [ð] – nagu inglise "th" sõnas "this"
- *gj* – [ɟ] – kokkusulanud "dj"
- *ll* – [ɫ] – "kõva" "l" (umbes nagu vene *л*)
- *nj* – [ɲ] – peenendatud (palataliseeritud) "n"
- *q* – [c] – kokkusulanud "tj"
- *rr* – [r] – tugevasti põrisev "r" nagu hispaania keele "rr"
- *sh* – [ʃ] – š
- *z* – [z] – z
- *zh* – [ʒ] – ž
- *th* – [θ] – nagu inglise "th" sõnas "thanks"
- *x* – [ʣ] – dz
- *xh* – [ʤ] – dž

Tähed *b*, *d* ja *g* häälduvad heliliselt, kuid sõna lõpus helitult.

Kuni 1908. aastani oli albaania keele kirjutamiseks kasutatud kürillilist, kreeka ja araabia kirja. Aastal 1908 võeti kasutusele ladina tähestik. Tähestikus (*alfabet*) on 36 märki, mis enam-vähem vastavad foneemidele. Nendest 29 on konsonandid ja 7 vokaalid.

- A a (a) on ümardamata madal tagavokaal.
- B b (be) on heliline bilabiaalne klusiil, mis sõna lõpus muutub helituks, näiteks *plumbi* [pl'uumbi], *plumb* [pluump] 'kuul, tina (definiit- ja indefiniitvorm)'; *kombi* [k'oombi], *komb* [koomp] 'rahvus (definiit- ja indefiniitvorm)'.

Morfoloogia

Morfoloogia on suhteliselt keeruline, eriti tegusõnal (2 aspekti, 8 aega, 6 kõneviisi; tegusõnal on 19 põhivormi, tüüpkondi on 55). Käändsõnadel on 5 käänet. Genitiivi, daativi ja ablatiivi käändelõpud langevad enamasti kokku. Sugusid on kaks.

Asesõnavormide küllus annab albaania keelele paindlikkuse ja ühtlasi täpsuse, mis valmistab tõlkimisel raskusi.

Nimisõna

Nimisõnal (*emri*) on neli kategooriat: definiitsus/indefiniitsus, sugu, kääne ja arv.

Definiitsus ja indefiniitsus

Definiitsuse väljendamiseks lisatakse nimisõna lõppu flektiivne sufiks (postpositiivne artikkel). Saadud vormi nimetatakse definiitvormiks ning ilma postpositiivse artiklita vormi nimetatakse indefiniitvormiks ehk üldvormiks. Viimane on nimisõna sõnastikuvorm.

Indefiniitsust väljendatakse umbmäärase artikliga *një*, mis on eraldi sõna nimisõna ees.

Peale selle on olemas veel prokliitiline ehk prepositiivne artikkel, mis on definiitse loomuga, kuid millel on spetsiifilised funktsioonid.

Definiitvorm

Postpositiivne sufigeeritud artikkel (*nyja e prapsme*) on asesõnalise päritoluga.

Selle artikli vormid on:

- *i*, *u* meessoost sõnade ainsuses (*djal>djali* 'poiss', *mik>miku* 'sõber')
- *a* naissoost sõnade ainsuses (*vajzë>vajza* 'tüdruk')
- *t*, *të* mitmuses (*mur>mure>muret* 'seinad', *vajzat* 'tüdrukud', *djalë>djem>djemtë* 'poisid', *shtëp**i**>shtëpitë* 'majad'

Indefiniitvormist moodustatakse definiitvorm järgmiselt.

- Kui meessoost nimisõna tüvi lõpeb konsonandiga ning indefiniitvormis ei ole afiksit -*ë*, siis indefiniitvormile liitub -*i*, näiteks: *komb>kombi* 'rahvus', *pëllumb>pëllumbi* 'tuvi'. Kui viimases silbis on rõhutu *ë*, siis see kaob, näiteks *drapër>drapri* 'sirp', *gjarpër>gjarpri* 'sirp'.

- Kui meessoost nimisõna tüvi lõpeb konsonandiga ja indefiniitvormis on afiks -*ë*, siis afiks asendub sufiksiga-*i*, näiteks *ballë>balli* 'laup', *burrë>burri* 'mees'.

- Kui meessoost nimisõna tüvi lõpeb monoftongiga, siis tavaliselt liitub -*i*, millele eelneb -*r*-, näiteks *bri>briri* 'sarv', *dre>dreri* 'põder', *dru>druri* 'puu', *qiri>qiriri* 'küünal', *mulli>mulliri* 'veski', *zë>zëri* 'hääl', *sy>syri* 'silm', *bli>bliri* 'pärn', *tra>trari* 'palk, palgi', *pe>peri* 'niit', *kufi>kufiri*, *gji>gjiri* 'rind', *gju>gjuri* 'põlv', *hu>huri*, *ulli>ulliri* 'õlipuu'

Mõnedel rõhulise -*a*-ga lõppeva tüvega sõnadel (põhiliselt türgi laenudel) liitub otse -*i*, näiteks *baba>babai* 'isa', *vëlla>vëllai* 'vend', *mulla>mullai* 'mulla', *usta>ustai* 'oma ala meister'.
Kui meessoost mimisõna tüvi lõpeb rõhulise *i*-ga, sealhulgas sufiksiga -*çi* või -*xhi*, võib lisanduda -*u*, näiteks *ari>ariu* 'karu', *shi>shiu* 'vihm', *thi>thiu* 'siga', *dori>doriu* 'kõrb hobune', *sahatçi>sahatçiu* 'kellassepp', *simitçi>simitçiu* 'pagar', *hallvaxhi>hallvaxhiu* 'kondiiter', *shakaxhi>shakaxhiu* 'naljahammas'.

- Kui meessoost nimisõna tüvi lõpeb diftongiga *ua*, siis see asendub pika *o*-ga, millele liitub -*i*, näiteks *ftua>ftoi* 'aivaa', *dragua>dragoi* 'draakon', *thua>thoi* 'küüs', *vargua>vargoi* 'ahelad'.

- Kui meessoost nimisõna tüvi lõpeb *h*, *g* või *k*-ga ning afiksit *ë* lõpus ei ole, siis liitub -*u*, näiteks *breg>bregu* 'kallas', *gjah>gjahu* 'jaht, jahipidamine', *fik>fiku* 'viigimari.

Süntaks

Sõnajärg on suhteliselt vaba, enamasti SVO. Omadussõnalised täiendid paiknevad põhisõna järel.

Sõnavara

Albaania keeles on palju ladina, itaalia, kreeka, türgi ja slaavi laene.

Ladina laenud on näiteks *mik* (< *amicus*) 'sõber', *shok* (< *socius*) 'sõber', *qytet* (< *civitas*) 'linn', *pushtet* (< *potestas*) 'võim'.

Slaavi laenud on näiteks *grusht* 'rusikas', *prag* 'lävi', *çekiç* 'haamer', zakon 'traditsioon'.

Türgi laenud on näiteks *çarçaf* 'lina', *perde* 'kardin', *sahat* 'kell', *tepsi* 'kandik'.

Albaania keeles on sõnu, mis laenati vene keelest seoses omaaegse koostööga NSV Liiduga, eriti tehnika valdkonnas: *dezhurn* ('korrapidaja'), *kombinat* ('kombinaat'), *kompleks* ('kompleks'), *docent* ('dotsent'), *plenum* ('pleenum'), *presidium* ('presiidium'), *byro* ('büroo'), *rektor* (*rektor*)[1], *ballast* ('ballast') jt.

Sõnade tuletamiseks kasutatavaid sufikseid:

- *-i* (omadust tähistava nimisõna moodustamiseks)
- *-im* (tegevuse või abstraktsiooni tähistamiseks)
- *-isht* (määrsõna moodustamiseks)
- *-it* (omadussõna moodustamiseks)
- *-oj* (verbi moodustamiseks)
- *-or* (omadussõna moodustamiseks)
- *-on* (verbi moodustamiseks)
- *-os* (verbi moodustamiseks)
- *-uar* (mineviku partitsiibi moodustamiseks)
- *-ues* (oleviku partitsiibi moodustamiseks

Mõned sõnad:

- *po* – jaa
- *jo* – ei
- *faleminderit* – aitäh
- *një* – üks
- *dy* – kaks
- *tre* – kolm
- *baba* – isa
- *nënë*, *Mama* – ema
- *burrë* – mees
- *grua* – naine
- *ditë* – päev
- *natë* – öö

Ajalugu

Musa Ahmeti väidab, et on leidnud albaaniakeelse käsikirja aastast 1210, mille autoriks on Teodor Shkodrani.

Albaania keelt on mainitud Dubrovnikist leitud ürikus, mis on dateeritud 14. juuliga 1284. Seal on öeldud: *Ja kuulsin häält, mis hüüdis mägedes albaania keeles* (*Et audiui unam uocem clamantem in monte in lingua albanesesca*).

Prantsuse dominiiklane isa Brocardus, tollane Tivari peapiiskop, kirjutas ühes ladinakeelses kirjas aastast 1332: "Kuigi arbëritel (albaanlastel) on ladina keelest erinev keel, on neil siiski igapäevases kasutuses, nagu ka kõigis oma raamatutes ladina tähed." Seega pidi hiljemalt 14. sajandi alguses eksisteerima albaaniakeelne kirjakultuur.

Esimeseks keelemälestiseks on seni peetud ristimisvormelit, mis pärineb 1462. aastast. Esimene raamat (Gjon Buzuku missaraamat) trükiti 1555. Kuueteistkümnendast sajandist pärineb ka äripabereid ja sõnastikke.

Kirjandust hakkas märkimisväärsemas mahus ilmuma ärkamisajal (Rilindja kombëtare) 19. sajandil.

Keelekoodid

Keelekood on standardi ISO 639 järgi sq või siis sqi või alb.

Albaania keele uurimine

Albaania keele tähtsamad uurijad on olnud Johann Georg von Hahn, Franz Bopp, Gustav Meyer, Norbert Jokl, Eqrem Çabej, Stuart Edward Mann, Carlo Tagliavini, Wacław Cimochowski, Eric Pratt Hamp ja Agnija Desnitskaja.

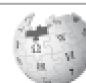
Varia

Eesti tõlkija Kalle Kasemaa on öelnud, et on võimalik, et albaania keel on kõige raskem Euroopa keel[2].

Viited

1. Шеху Э. С. Влияние русского языка на албанский (на материале научно-технической литературы) // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. — 2012. — № 133. — С. 117
2. saates "Õige on. Kalle Kasemaa", ETV 1995

Välislingid

Albaaniakeelne Vikipeedia

Pärit leheküljelt "https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Albaania_keel&oldid=5547837"

Selle lehekülje viimane muutmine: 12:22, 31. jaanuar 2020.

Tekst on kasutatav vastavalt Creative Commonsi litsentsile "Autorile viitamine + jagamine samadel tingimustel"; sellele võivad lisanduda täiendavad tingimused. Täpsemalt vaata Wikimedia kasutamistingimustest.